

RECENSIES

Rectificatie: De hier volgende recensie is al in nr. 1 van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* verschenen, maar zonder de correcte auteursvermelding. Wij publiceren de recensie hier opnieuw, nu met de juiste auteursnaam en onze excuses aan de betrokkenen. De redactie.

Erik Buyst, Martine Goossens, Leen Van Molle en Herman Van der Wee (eds.), *Cera 1892-1998. De kracht van coöperatieve solidariteit* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2002) 479 pp. ISBN 90-6153-489-5

Vier prominente Belgische historici, die zich internationaal hebben onderscheiden, hebben dit boek geschreven. Dat is te zien aan de leesbaarheid en aan de diepgang van dit prachtig vormgegeven boek. Het boek is soepel geschreven. Complexe ontwikkelingen zijn goed ontrafeld en opnieuw in één goed te begrijpen geheel gegoten. De eerste drie historici hebben ieder een fase in de geschiedenis van Cera en voorgangers voor hun rekening genomen. De laatste voerde de redactie en schreef een korte in- en uitleiding. Dat drie auteurs het betoog voor hun rekening hebben genomen, is begrijpelijk want de geschiedenis van de coöperatieve kredietverlening laat zich het beste in drie fasen onderverdelen. Het eerste deel omvat de periode 1892-1934, waarin de opkomst van de coöperatieve kredietverlening wordt beschreven, maar ook de ondergang. Het tweede deel beschrijft de wederopstanding van het coöperatieve kredietwezen en de verankering van deze organisatie in de agrarische wereld (1935-1967) en het derde deel gaat over de overgang van de coöperatieve landbouwbanken naar algemene banken (1967-1998). Dat het boek in 1998 eindigt, komt doordat de coöperatieve banken, sinds 1970 Cera geheten (Centrale Raiffeisenkas van de Belgische Boerenbond), in 1998 fuseerden en ophielden te bestaan. De laatste gebeurtenis was de aanleiding om dit boek te schrijven.

Het boek gaat vooral over de overkoepelende organisaties. Aan het coöperatieve kredietwezen in België was tot nu toe nauwelijks aandacht besteed en met dit boek wordt een belangrijk deel van deze leemte opgevuld. Het boek past in een trend, want de geschiedenis van het coöperatieve bankwezen krijgt internationaal steeds meer aandacht en dat is maar goed ook, omdat het een belangrijke rol heeft gespeeld binnen de agrarische geschiedenis. Hopelijk is dit boek een stimulans tot verder onderzoek in België, want met de verschijning van het boek is helder, dat er nog veel moet gebeuren. Zo zijn er meer overkoepelende organisaties voor de coöperatieve banken in België geweest die aandacht verdienen en kan het in kaart brengen van de geschiedenis van de lokale banken een heel ander licht op de geschiedenis van de coöperatieve kredietwezen werpen, want de lokale banken voeren dikwijls een heel eigen koers.

De geschiedenis van Cera is boeiend. Het was geen toeval dat de coöperatieve landbouwbanken in de jaren negentig van de 19e eeuw opkwamen, omdat de landbouw zich in een crisis bevond en de boeren behoefte hadden om nieuwe wegen in te slaan. Toch mag de invloed van de depressie niet overdreven worden, zegt Van Molle terecht, want de zoektocht naar alternatieve kredietvormen was al langer gaande. Evenmin was het toevallig dat het Hageland, de Limburgse en Antwerpse Kempen de kerngebieden werd van de coöperatieve activiteiten, vanwege het grote aantal kleine boeren aldaar. Hier liggen aanknopingspunten voor nieuw onderzoek, want de regionale verscheidenheid in de opkomst van de coöperatieve beweging hield mogelijk verband met de lokale omstandigheden waaronder de landbouw werd uitgeoefend, ofwel met het agrosysteem ter plaatse. Interessant is de aanvankelijke verwevenheid van de banken met de katholieke kerk, hetgeen blijkt uit het feit dat veel katholieke geestelijken dikwijls tevens de functie van kassier bij de lokale banken hadden. De beschrijving van de neergang en herrijzenis van de grootste overkoepelende organisatie in de jaren dertig van de vorige eeuw leest als een spannend verhaal. Ook de verhouding tussen de coöperatieve banken en andere bankinstellingen is interessant, omdat deze sterk aan verandering onderhevig was.

Voor iemand die bekend is met de ontwikkelingen in Nederland is het boek nóg interessanter. Het zal hem of haar opgevallen zijn dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland vooral banken waren die volgens de principes van Raiffeisen werkten en dat ze ongeveer in dezelfde tijd opkwamen. De zogenaamde Schulze-Delitzsch banken kregen in beide landen nauwelijks voet aan de grond. Hij of zij zal gezien hebben dat de coöperatieve banken in België net zoals die in Nederland aanvankelijk vooral spaarbanken waren. Het zal hem of haar niet ontgaan zijn dat de verzuijing in België evenals die in Nederland een grote rol heeft gespeeld bij de opkomst van de coöperatieve banken. Evenmin zal hij of zij gemist hebben dat de coöperatieve landbouwbanken zowel in België als in Nederland zich na 1950 tot algemene bank ontwikkelden.

Maar de verschillen zijn mogelijk groter dan de overeenkomsten. Hoewel het aantal lokale coöperatieve banken (kantoren) in Nederland minder snel groeide dan in België, was het marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken relatief veel groter. Hoewel men Nederland meer verzuild zou kunnen noemen dan België, telde dit laatste land in de beginperiode meer centrales (middenkassen). De Belgische coöperatieve banken onderhielden via de middenkassen nauwe relaties met andere banken. Dat gebeurde in Nederland niet. De Belgische coöperatieve banken, met name de grootste middenkas, waren in tegenstelling tot de centrales in Nederland, niet alleen op de landbouw gericht, maar verleende ook krediet aan grote industriële bedrijven. De centrales in België hadden een veel sterkere positie ten opzichte van de lokale banken dan de centrales in Nederland, en ga zo maar door.

Door te vergelijken, door de verschillen en overeenkomsten op te sporen, worden de ontwikkelingen in België nog begrijpelijker en wordt duidelijker dat de geschiedenis van zo'n organisatie nauw verbonden is met de economische en sociale geschiedenis en structuur van het land. Dat vergelijken gebeurt echter nauwelijks in het boek. Er wordt opvallend weinig naar de burens gekeken. Dat is geen groot gemis, maar het is wel jammer. Want de verschillen en overeenkomsten waren de auteurs ongetwijfeld opgevallen en ze hadden er zeker mooie verklaringen voor gevonden. Eén verklaring kan hier wel gegeven worden. Zo kan het grote marktaandeel van de Nederlandse coöperatieve banken een gevolg zijn geweest van het feit dat de landbouw als economi-

sche sector in Nederland veel belangrijker was dan in België. En hiermee kom ik direct op een tweede minpuntje: er wordt weinig naar de agrarische omstandigheden gekeken. De agrarische ervaring van na 1895 wordt bijvoorbeeld nauwelijks vermeld en deze heeft toch een grote rol gespeeld bij de opkomst van de banken. De auteurs hebben zich vooral op de institutionele geschiedenis gericht. Daar is overigens veel voor te zeggen, omdat de coöperatieve banken nu eenmaal instellingen zijn met een bijzondere organisatiestructuur. Het heeft in ieder geval een zeer mooi boek opgeleverd.

Paul Brusse, *Universiteit Utrecht*

Peter-Eloy Staal, *Automobilisme in Nederland. Een geschiedenis van gebruik, misbruik en nut* (Zutphen: Walburg Pers, 2003) 205 pp. ISBN 90-5730-248-9

Peter Staal heeft een uitstekend werk geschreven over de verspreiding van de auto in Nederland in de twintigste eeuw. Hij plaatst deze geschiedenis in een breed kader, wat de studie rijker maakt dan wat de titel belooft. De auteur schreef in feite de geschiedenis van de mobiliteit in Nederland in de twintigste eeuw. Dat de auto daarin een eerste-rangs rol speelt, ondervinden we vandaag door de kilometerslange files, de al te talrijke ongevallen en de hoge persoonlijke en maatschappelijke kost. Lectuur van dit boek maakt duidelijk hoe dat is gegroeid.

De auteur hanteert drie grote concepten: de diffusiecurve, het substitutieproces en de intermediaire (f)actoren. Deze concepten stellen hem in staat een bijzonder ruim gezichtsveld te hebben. Het deel over substitutieprocessen (of de mate van concurrentie, coëxistentie en substitutie van de diverse transportmiddelen) laat hem toe trekschuit, trein, fiets, motorfiets, paard en kar, bus en tram te behandelen. Telkens worden voor- en nadelen van al deze transportmiddelen, zoals door de tijdgenoot verwoord, vergeleken met deze van de auto. Aanvankelijk concurreerde de auto met fiets, motorfiets en ruittuig omtrent eigenschappen als sportiviteit, snelheid, exclusiviteit, mannelijkheid en elegantie, maar vanaf de jaren 1920 almaar meer met trein, binnenvaart en vrachtwagen omtrent eigenschappen als nut, veiligheid, efficiëntie en comfort. De auto heeft echter nooit die prilste eigenschappen verloren. In een mum van tijd leert de lezer niet alleen heel wat over het gebruik van de diverse transportmiddelen, maar ook over de creatie van het imago rond de auto. Dat laatste gebeurt aan de hand van rake citaten (vooral uit *De (Auto)kampioen*).

Peter Staal besteedt veel aandacht aan de theorie van de diffusiecurve (of S-kromme). De wijze waarop een product (of techniek, dienst, traditie...) ingang vindt, zou volgens een min of meer vast stramien verlopen: aanvankelijk aarzelend, dan snel en tenslotte opnieuw traag of zelfs stagnerend. Er is goede wil nodig om de vorm van een 'S' te herkennen in diffusiecurven (en niet alleen in deze met betrekking tot de auto in Nederland). Peter Staal corrigeert de klassieke diffusiecurve door middel van een nauwkeurige temporale analyse. Dat laat hem toe vier fasen (dus geen drie) in de diffusie van de auto te onderscheiden. Hij had gerust dat inzicht in theoriekritiek en -revisie kunnen omzetten.

Zijn zoektocht naar de verspreiding van de auto in Nederland gebeurt in drie delen. Het landelijk overzicht met de nauwgezette chronologie wordt gevolgd door aandacht voor de ruimtelijke en sociale diffusie. Alles wordt verduidelijkt met een pak (diffusie)grafieken. Relevant daarbij is dat hij bepaalde perioden onder de loep neemt,

waardoor een schijnbaar rustige diffusieperiode in het licht van de scherpe stijging in de jaren 1960 plots hevige bewegingen laat zien (Grafiek 3.2, 'In de belasting vallende auto's en pk's, 1909-1919' vind ik een treffend voorbeeld). Ook de aandacht voor het verschil tussen (grote) stad en platteland leidt tot nieuwe inzichten en toont onder meer aan dat het Nederlandse verhaal afwijkt van het Noord-Amerikaanse en Zweedse, en bijgevolg niet past in de courante theorieën die op beide landen zijn gebaseerd. Een (klein) nadeel van de drietrapsbehandeling (landelijk – ruimtelijk – sociaal) is dat de auteur zich af en toe herhaalt.

Het derde centrale concept draait rond de intermediaire actoren of het middenveld (i.e. het gebied tussen producent en consument), waar kleinhandel, media, consumentenorganisaties *et al.* actief zijn. Staal gebruikt dit concept om de rol van verenigingen en overheid te belichten. Zo heeft hij het onder meer over de weerstand tegen de auto (vooral in de introductieperiode), de wegenbouw of de verkeersonveiligheid. Het is me opgevallen dat het middenveld minder in de schijnwerpers staat dan dit het geval was in oudere publicaties waarvan Staal co-auteur was (vooral in 'De beschaving van het gemonitoriseerde avontuur', *TvSG*, 2002, pp. 323-346). Toegegeven, het verhaal van de autodiffusie werd daar vooral verteld vanuit het oogpunt van de ANWB, wat als vanzelf meer gewicht legt bij het middenveld. Nochtans heette de rol van de intermediaire actoren centraal te staan (*TvSG*, p. 324). Dat lijkt me minder het geval in Peter Staals boek. Hij heeft bijvoorbeeld geen oog voor reclame, marketingstrategieën, verkooptechnieken of automobielrecensies. Ik meen van die geringere aandacht ook sporen te zien wanneer hij verklaringen zoekt voor de diffusie van de auto, en zich beperkt tot macro-economische factoren, waaronder vooral het BNP (pp. 40-43). De intermediaire invloed wordt daar niet genoemd. De bijzonder hoge correlatiecoëfficiënt tussen het BNP en het aantal auto's in Nederland tussen 1902 en 1998 (0.952) houdt hem sterk bezig. De auteur vindt die niet 'suspect', wat gestaafd wordt door een verwarrende noot (n. 167, p. 170). Bij mij roept zulke hoge correlatie evenwel de vraag op naar de complexe relatie tussen economische groei en consumptie en, vooral, naar het causale verband tussen beide.

Concluderend wil ik graag benadrukken dat Peter Staal een zeer goed boek heeft geschreven, waar de kwantitatieve interesse mooi wordt gecombineerd met de kwalitatieve, de taal vlot is, nieuwe en onverwachte thema's worden aangesneden, en een nieuwe benadering op de sociale en techniekgeschiedenis wordt ontwikkeld.

Peter Scholliers,
Vrije Universiteit Brussel

Dieter Nelles, *Widerstand und internationale Solidarität. Die Internationale Transportarbeiter-Föderation (ITF) im Widerstand gegen den Nationalsozialismus* (Essen, 2001) 457 pp. ISBN 3-88474-956-0

Het linkse Duitse verzet tegen het nazisme is zoals bekend niet al te krachtig geweest. Verschillende oorzaken zijn daarvoor aan te voeren. Ten eerste was het socialistische kamp voor de machtsovername door Hitler te verdeeld en werd het verzwakt door de economische crisis. Ten tweede ging een demoraliserende werking uit van de passieve houding van Westerse landen en zusterorganisaties. Ten derde had de Gestapo al snel veel macht, pakte veel activisten op of dreef ze het land uit. Ten vierde bleek de dolkstootlegende springlevend, zodat zeer veel Duitsers (ook in linkse kring) verzet al snel

beschouwden als landverraad. Het zal duidelijk zijn dat Duitse arbeiders die zich verzetten tegen het nieuwe regime niet alleen veel gevaar liepen, maar dat hun strijd soms leek op vechten tegen de bierkaai.

Dieter Nelles heeft zich in zijn proefschrift gericht op het verzet van transportarbeiders (zeelui, binnenvaartschippers, spoorwegarbeiders) en daarbij vooral aandacht besteed aan de verzetsactiviteiten van de Internationale Transportarbeiders Federatie (ITF). Dit internationaal beroepssecretariaat was met zijn steun aan het Duitse verzet een uitzondering onder de beroepssecretariaten. Dit had verschillende oorzaken. De zeelieden, zo laat Nelles zien, hadden een sterker hang naar radicaal activisme en directe actie dan andere beroepsgroepen. Nelles verklaart die hang met behulp van de klassieke theorie van de Amerikaanse sociologen Kerr en Siegel, die betoogd hebben dat arbeidersgroepen radicaler zullen worden naarmate ze meer geïsoleerd zijn van de rest van de samenleving. Een analyse van het zeeliedenbestaan en van de sociale samenstelling van de beroepsgroep bevestigt dit. De zeelieden waren trouwens relatief jong en kwamen opvallend vaak uit gebroken gezinnen. Hun werkomstandigheden gaven hen een korte-termijnblik, die radicaliteit kan versterken. Zeelieden konden immers altijd op een ander schip aanmonsteren als ze het met de omstandigheden op hun boot niet eens waren. Dat hinderde echter tegelijkertijd hun bereidheid lid te worden van een vakbond en als ze dan lid werden was het steevast van een radicale bond: syndicalisten of in de jaren twintig communisten.

De ITF organiseerde de meer syndicalistische zeelieden. De aangesloten binnenschippers en spoorwegarbeiders waren echter minder radicaal. Algemeen-secretaris Edo Fimmen (1881-1942) overheerste de organisatie. Deze radicale en autocratische socialist benutte zijn nieuw geschapen functie tot het uiterste om fascisme en nazisme te bestrijden. Nog in 1932 deed hij een serieuze poging om de Duitse socialistische vakbeweging (de ADGB) tot groter weerstand op te wekken, maar dat was tevergeefs. De ADGB volhardde in wat Dieter Groh ooit *Attentismus* genoemd heeft en was na de machtsovername van Hitler zelfs bereid om compromissen te sluiten, opdat de organisatie in stand bleef. Vanaf dat moment hadden de gematigde Duitse socialisten voor Fimmen en de zijnen afgedaan.

Wie waren die 'zijnen'? Vanaf 1933 kwamen in het *Exil* allerlei verzetsgroepen op. Transportarbeiders hadden een bijzonder belang omdat zij niet alleen het transport in nazi-Duitsland konden hinderen, maar ook omdat zij illegale literatuur naar Duitsland konden brengen en inlichtingen over de toestand geven. De auteur richt zich aanvankelijk vooral op de zeelieden. In een aantal Europese havensteden wist de ITF groepen op te zetten die de organisatie onder de zeelieden in stand moesten houden en de band met verzetsgroepen in Duitsland versterken. Vooral in Antwerpen kon de ITF-groep een flinke activiteit ontwikkelen. De leidende figuur daar, Hermann Knüfken (1893-1976), hield samen met wat medestrijders contact met zeelieden die Antwerpen aandeden. De groep kon veel activiteit ontwikkelen, doordat burgemeester Kamiel Huysmans en politie-inspecteur Frans-Ignace de Smedt de Gestapo tegenwerkten. Ook de Belgische Transportarbeidersbond verleende de Duitse groep veel steun. Hoe anders waren de verhoudingen in Rotterdam, waar de plaatselijke politie maar al te graag met de Gestapo meewerkte en iedere politiek actieve Duitser over de grens zette. Knüfken zelf had dat lot bijvoorbeeld ondergaan. De verzetsactiviteiten van zeelieden en binnenschippers bleven echter beperkt tot het vervoeren van illegale literatuur en het inwinnen van inlichtingen. Zelfs Duitse schepen die wapens vervoerden naar de Spaanse opstandelingen, zijn niet tegengehouden.

Dan had het werk onder de spoorwegaarbeiders meer succes, wanneer we althans organisator Hans Jahn geloven mogen, die vanuit Luxemburg voor de ITF het verzet op het spoor coördineerde. Heel wat sabotages in het Westen van Duitsland lijken op zijn organisatie terug te voeren, doch zoals Nelles terecht opmerkt: het vervoer, in het bijzonder dat naar de concentratiekampen, schijnt er niet onder geleden te hebben. België en Luxemburg waren niet de enige landen waar de ITF actief was. De Federatie had ook groepen in Marseille, Kopenhagen en Stockholm, terwijl in de Verenigde Staten Erich Krewet erin slaagde een goodwill-offensief van de nazi's in de wielen te rijden. ITF-activisten mengden zich voorts aan de kant van de Republiek in de Spaanse Burgeroorlog. Al deze activiteiten worden met veel gevoel voor detail behandeld en op de achtergrond staat steeds de dominerende figuur van Fimmen, die naar vermogen al deze activiteiten ondersteunde. Toch komt zijn persoon niet geheel uit de verf. Om bepaalde harde gegevens kon ook hij niet heen. Zo liep de kracht van de ITF terug, doordat een voor een belangrijke bonden wegvielen: de Duitse en vervolgens de Oostenrijkse en Tsjechoslowaakse. Bij gebrek aan geld en een toenemend overwerkte en verzwaakte Fimmen kon de ITF steeds minder doen.

Toch zou de federatie haar waarde bewijzen, toen ze in de oorlog ging samenwerken met de Engelse en Amerikaanse inlichtingendiensten. Zeelieden wisten soms nauwkeurige mededelingen te doen over de Duitse oorlogsinspanning, maar van daadwerkelijk arbeidersverzet was in Duitsland geen sprake. Tot teleurstelling van Knüfken en Jahn ook niet, toen het land murw geslagen zich in 1945 overgaf. In een slotbeschouwing laat Nelles zien hoe de oude bonden gewoon weer terugkwamen en hoe een aantal van de helden uit zijn boek nog een behoorlijke carrière wist te maken in de nieuwe Bondsrepubliek. Knüfken en zijn syndicalistische mannen vielen daar niet onder, Knüfken zou zelfs weer teruggaan naar Engeland.

Het boek van Dieter Nelles vormt een mooie aanvulling op de bestaande literatuur over de ITF. Het is gebaseerd op uitvoerig archiefonderzoek. De detaillering schaadt soms grote lijnen en structuren. Daarvoor krijgen we echter terug, dat ons nog eens duidelijk gemaakt wordt hoe belangrijk de erfenis van de Eerste Wereldoorlog tot 1945 was. Veel van de genoemde activisten werden actief tijdens de Duitse revolutie, de revolutie die voor veel andere Duitsers nu precies de dolkstoot was waarmee socialisten het vaderland in de rug troffen. De angst *vaterlandslose Geselle* te zijn, remde het socialistische Duitse verzet, de afkeer van die *Gesellen* voedde conformering aan het Derde Rijk. De verschillende houding van de autoriteiten in België (althans Antwerpen) en in Nederland, is ook op de Eerste Wereldoorlog terug te voeren. Aan Nederland was die oorlog grotendeels voorbijgegaan, maar België was bezet geweest. Huysmans had in die jaren geprobeerd de Tweede Internationale zoveel mogelijk intact te houden. Toen de Nederlandse autoriteiten het Duitse verzet nog konden steunen, wilden ze dat niet.

Bert Altena,
Erasmus Universiteit Rotterdam

M. Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het 15e-eeuwse Vlaanderen* (Brussel, 2001) 328 pp. ISBN 90-6569-903-1

Kinderen van de minne? is een van de resultaten van het Vlaamse interuniversitaire samenwerkingsproject 'Stedelijke samenleving in de late Middeleeuwen', opgestart in

1991, waarin een aantal aspecten van de sociale geschiedenis en van het stedelijk netwerk in de Nederlanden gedurende de late Middeleeuwen worden bestudeerd. Binnen dit geheel, het onderzoek heeft voornamelijk betrekking op de Vlaamse steden Brugge en Kortrijk, heeft Myriam Carlier de maatschappelijke positie van onwettige kinderen bestudeerd. Haar belangrijkste doel was enerzijds het ontwikkelen van een verklaringsmodel voor het voorkomen van onwettigheid in de Bourgondische Nederlanden en daarnaast aan te tonen wat de aanwezigheid van onwettige kinderen en de houding tegenover deze kinderen kan zeggen over ideeën omtrent seksualiteit en moraliteit van een samenleving. Voorts wil ze de verschillende factoren die de juridische, sociale, economische en politieke positie van onwettige kinderen beïnvloedden, bepalen en het belang van deze factoren afwegen. In haar onderzoek staan alle actoren die betrokken zijn bij onwettigheid centraal, te weten de natuurlijke ouders, de onwettige kinderen, de Kerk en de wereldlijke overheid. Het gaat onder meer om vragen als: welke was de juridische positie van onwettige kinderen en in welke mate konden ze rekenen op juridische bescherming van hun persoon, van hun bezit en van de relatie tot hun natuurlijke ouders? Hoe reageerde de maatschappij op onwettigheid? Was er sprake van sociale stigmatisering van bastaarden? Hoe voorzagen ze in hun levensonderhoud? Hadden bastaarden de mogelijkheid deel te nemen aan sociale en politieke netwerken?

Om dit scala aan onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden, heeft Carlier haar onderzoek verdeeld in drie deelstudies. In het eerste deel onderzoekt ze de mogelijke verklaringen voor onwettigheid: de zogenoemde 'voedingsbodems'. Hierbij stuit ze al direct op een probleem waar iedere mediëvist die een demografisch onderwerp behandelt mee kampt: gebrekkig bronnenmateriaal. Dit probleem lost ze op door gebruik te maken van een zeer grote variatie aan bronnen waaronder poortersboeken, weesregisters, legitimatiebrieven en baljuwsrekeningen. Daarbij wordt ieder bewijsmateriaal onderworpen aan een uitvoerige bronnenkritiek. Hoewel het haar aan serieel demografisch materiaal ontbreekt, stelt ze, onder meer door alle bronnen naast elkaar te leggen, dat onwettigheid een wezenlijk onderdeel vormde van de laatmiddeleeuwse Bourgondische samenleving. Dit was niet alleen bij de adel het geval – aan het Bourgondische hof waren bastaarden eerder regel dan uitzondering – maar ook bij de burgerij (poorters) en de clerus. De voornaamste oorzaak hiervan zoekt Carlier in de verschillende verwachtingspatronen van het huwelijk bij de verschillende actoren. Het wettige huwelijk had met name tot doel de bescherming van het patrimonium en voortzetting van het nageslacht. Seksualiteit of seksuele trouw stond hier volgens Carlier los van waardoor er een keur aan alternatieve relatievormen bestond zoals concubinaten en voorhuwelijks relaties. Zo leefden vele (minder gegoede) paren lange tijd ongehuwd samen en kregen meerdere onwettige kinderen. Ook het priestercelibaat werd op grote schaal geschonden omdat, zo stelt Carlier, het samenwonen van een priester met zijn dienstmeid door de gemeenschap juist als normaal werd beschouwd daar de nadruk in deze samenleving lag op familiebanden en nakomelingschap.

In het tweede en derde deel van haar boek concentreert Carlier zich op de bastaard zelf en zijn of haar positie in de maatschappij. Daarbij is het tweede deel geheel gewijd aan de juridische kant van onwettigheid. In het erfrecht zaten de nodige discriminaties. Zo mocht een bastaard in principe alleen van zijn moeder erven en mocht een bastaard zelf alleen bezittingen nalaten aan wettige kinderen. Er waren echter de nodige 'achterdeurtjes' waaronder het testament, de schenking of legitimatie zodat het mogelijk buiten deze discriminaties om te handelen. Volgens Carlier werd op grote schaal gebruik gemaakt van deze mogelijkheden door natuurlijke vaders.

Tot slot wordt in het derde deel van *Kinderen van de minne?* de plaats van het onwettige kind binnen de familie nader onderzocht waarin onderscheid wordt gemaakt tussen de residentiele familie (waar groeit het kind op?), de symbolische familie (kreeg een bastaard de familienaam?) en de juridische familie. Terecht stelt Carlier hier dat de vijftiende eeuw beschouwd mag worden als een Gouden Eeuw voor bastarden. Hoewel er op juridisch gebied sprake was van discriminaties was er van sociale stigmatisering allerminst sprake. De meeste kinderen groeiden op bij hun natuurlijke ouders en er was wel degelijk een affectieve band tussen ouders en kind. Bastarden werden zowel in de (bredere) familie als in de maatschappij zonder veel problemen opgenomen.

Myriam Carlier heeft met haar onderzoek een belangrijke bijdrage geleverd aan de al bijna een halve eeuw durende discussie omtrent de geschiedenis van het kind. Deze discussie begon met Philippe Ariès' *De ontdekking van het kind* (vert.) uit 1960 waarin deze stelde dat de middeleeuwse samenleving geen kinderjaren of aparte adolescentiefase kende. Auteurs als Edward Shorter en Lawrence Stone borduurden voort op de ideeën van Ariès en stelden onder meer dat de gevoelsmatige band tussen ouders en kinderen geheel ontbrak in het traditionele gezin. Andere auteurs waaronder Linda Pollock en Alan Macfarlane verwierpen deze stelling en betoogden dat ouderliefde een constante factor vormde in de geschiedenis. Hoewel Carlier slechts één keer kort aan dit debat refereert, schaart ze zichzelf binnen het kamp van Pollock door aan te tonen dat er in de laatmiddeleeuwse Vlaamse stedelijke samenleving zowel sprake was van een relatief vrije partnerkeuze als van een affectieve band tussen natuurlijke ouders en onwettige kinderen. Dit laatste kwam onder meer tot uiting in de duur van sommige buitenechtelijke relaties waarbij meerdere onwettige kinderen erkend werden en waarbij soms uiteindelijk de natuurlijke ouders toch huwden. Wat dit betreft zou de titelvraag 'Kinderen van de minne?' dus zeker positief beantwoord kunnen worden.

Evelien Walhout

Alle G. Hoekema c.s. (ed.), *Geen cel ketent deze dromen. Een dagboek over ideaal en werkelijkheid van de doopsgezinde dienstweigeraar en socialist Cor Inja uit Zaandam, geschreven in gevangenschap van 25 maart tot en met 19 november 1925* (Hilversum: Verloren, 2001) 215 pp. ISBN 90-6550-194-0

In de jaren zeventig kon je in Amsterdam als gewetensbezwaarde voor dienstweigeren hulp krijgen bij de Vereniging Dienstweigerders, maar ook in de Doopsgezinde kerk aan het Singel. Daar huisde de ene week de vrij socialist Al Jongkind van het oude Steunfonds voor Dienstweigerders en de andere week de Doopsgezinde Vredesgroep. De avonden van die groep stonden onder leiding van een bijna afgestudeerd student psychologie en waren anders dan de bijeenkomsten onder leiding van Al, die altijd gelijk had, gericht op het gezamenlijk zoeken naar waarheden in de toelichting die je als gewetensbezwaarde moest schrijven. God en gebod kwamen alleen aan de orde wanneer de gewetensbezwaarde christelijke gronden aanvoerde. Voor het bestuur van de Doopsgezinde Vredesgroep was dat echter niet voldoende en zo verscheen in 1975 op de tweewekelijkse dinsdagavonden Cor Inja helemaal vanuit Baarn om het godsdienstig gehalte van de avonden te verhogen. Hij deed dat door bijbelteksten voor te

lezen of stukken uit redevoeringen en preken van Martin Luther King, op wie hij zeer gesteld was. Voor ons hoefde dat allemaal niet, veel gewetensbezwaarden hadden per slot van rekening helemaal geen christelijke overwegingen. Cor was al in de zeventig en hield dapper vol. Met grote vasthoudendheid zette hij zijn boodschap voort in de vele brieven die hij aan gewetensbezwaarden schreef. Toen een nieuw seizoen nogal stormachtig geopend werd met een hoog oplopende ruzie tussen Al Jongkind en PSP-senator Hein van Wijk over het totaalweigeren, moest Cor vanwege zijn hart vervroegd huiswaarts. Niet lang daarna schreef hij dat de kloof tussen hem en ons toch te groot was en dat hij niet meer kwam.

Hoe groot die kloof was, wordt wat Cor betreft in dit boek duidelijk. Deze dagboek-aantekeningen stammen van een principieel denkend man, voor wie de doopsgezinde overtuiging bij allerlei twijfel een grote zekerheid bood. Cor was een jongeman, die geleid door zijn idool, de predikant Frits Kuiper, midden in het doperse leven stond. Hij was echter ook een vurig socialist en geheelonthouder. Op onze bijeenkomsten verhaalde hij met trots hoe hij op 30 april in Baarn weigerde te vlaggen, maar op 1 mei des te luider zijn rode vlag uitstak.

Cor werd in 1903 te Zaandam geboren kort na de spoorwegstakingen. In zijn ouderlijk huis was het armoe troef, want zijn vader was regelmatig lange tijden ziek. Cor woonde dan ook in de armste buurten van Zaandam, maar met zijn goede verstand en leergierigheid werkte hij zich dankzij het doopsgezinde milieu hogerop. Hij had chef kunnen worden in de houthandel als hij niet zo'n vurig vakbondsmann was geweest en de dienstweigeren niet was gekomen. Hij deed geen beroep op de verse wet gewetensbezwaren (1923), want vervangende dienst was nog niet geregeld en hij kon zo lang niet wachten. Dus werd het acht maanden cel. Aanvankelijk zat hij in de gevangenis te Amersfoort, maar na zijn veroordeling zou de bijzondere strafgevangenis te Scheveningen zijn huis worden.

Aan het dagboek vertrouwde hij toe wat hij zoal dacht bij de brieven en bezoeken (iedereen een kwartier, behalve de dominees; die bleven wel een uur) die hij kreeg, wat hij zijn ouders en in het bijzonder zijn broer Henk toedacht, die juist in deze tijd aangenomen werd in de kerk. Zo biedt het dagboek een mooi inblikje in de doopsgezinde mentaliteit aan de Zaan. Niet minder aardig zijn de vele herinneringen aan Zaandam: buurten, het leven in armoede, de kermis, de Vermaning, Cors voetbalvereniging ZFC, het Waterland rond Zaandam. Het is echter ook duidelijk dat Cor zaken voor zichzelf hield. Zo maakt hij zo nu en dan slechts een toespeling op zijn eerste grote liefde, die een half jaar tevoren door ziekte afgebroken was. Het dagboek geeft niet alleen inzicht in Cors hunkering naar de wereld buiten de gevangensmuren, boeiend zijn ook de gesprekken die hij heeft met medegevangenen en met gevangenispersoneel. De gevangenispredikant brengt hem regelmatig in theologische problemen, maar diens dogmatiek schrikt Cor af. De anarchistische dienstweigeraar Freek Zwennes, die alles zeker weet en dus gelijk heeft, stelt Cors politieke inzicht en bescheidenheid op de proef. Uiteraard is er ook het gevangenisleven zelf, dat met zijn schizofrenen en achtervolgingswaaninnigen Cor soms behoorlijk uit het evenwicht brengt.

In de jaren zeventig was Cor bepaald geen voorstander van totaalweigeren. Je moest, vond hij, indringend met de totaalweigerers praten, want ze waren misleid. Met Hein van Wijk was hij van mening dat de verbeterde wet gewetensbezwaren totaalweigeren en gevangenisstraf volkomen overbodig had gemaakt. Door dit dagboek kan ik zijn verbetering op dat punt wel plaatsen. Het is door de uitgevers uitvoerig en

zeker wat het meniste milieu betreft deskundig ingeleid. De tekstbezorging lijkt me acribisch en dus voortreffelijk.

Bert Altena,
Erasmus Universiteit Rotterdam

Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1955. De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001) 397 pp. ISBN 90-351-2361-1

Daar kwamen ze dan, koud en kleumend stonden ze aan de reling, ondanks de warme kleren, die de Nederlandse autoriteiten tijdens de reis in Port Said hadden laten uitreiken. Op veel sympathie hoefden ze niet te rekenen, die lelijke koloniale uitbuiters. Onze schaarse woonruimte in beslag nemen, dat konden ze. Bovendien waren het dubbele bonnenvreters. En verder moesten ze vooral hun mond houden, want hun accent verraadde meestal meteen dat ze uit een apenland kwamen. Nog nooit is zo'n succesvolle groep immigranten met zoveel scepsis bejegend als de Indische Nederlanders. In een onlogisch spagaat stuurde het uitgeputte Nederland met veel enthousiasme en opoffering een duur leger dienstplichtigen naar Indië om de dekolonisatie tegen te houden, maar aarzelde het om onze trouwe bondgenoten daar op te nemen, toen de onafhankelijkheid onafwendbaar bleek.

De Indische Nederlanders waren de eerste grote groep immigranten van na de oorlog en meteen ook de beste. In totaal ging het om bijna 300.000 'repatrianten', van wie ongeveer een derde ook echt uit Nederland stamde. De immigranten bleken meestal hoger opgeleid te zijn dan de gemiddelde Nederlander, schiepen meer banen, verdienen meer en betaalden dus ook meer belastingen en premies. Van zulke nieuwkomers kun je er niet genoeg hebben. Waarom waren we dan niet blij met hun komst?

Het antwoord op deze vraag staat centraal in het boek van Wim Willems. Toen de immigranten uit Indië naar Nederland kwamen, lag ons land deels in puin, waren veel levensmiddelen nog op de bon, was de woonruimte uiterst schaars en heerste er een algemeen gevoel dat Nederland eerder te veel dan te weinig mensen telde. Immigrant en *displaced persons* pasten niet bij een land, dat de oorlog gewonnen had. Zulke armoedige groepen rondtrekkende ontheemden hoorden in Duitsland en Oostenrijk.

Aanvankelijk werd het verblijf van de Indische Nederlanders dan ook als tijdelijk gezien. Ze waren alleen naar Nederland gehaald om op verhaal te komen, maar na de soevereiniteitsoverdracht werd duidelijk dat van terugkeer geen sprake kon zijn. Het land van herkomst, Nederlands-Indië, bestond niet meer. Dat was ook het vertrekmotief van de tweede golf Indische emigranten na 1949. Anders dan bij de eerste groep ontstond al snel discussie over de vraag wie van hen naar Nederland mocht komen. Willems doet dit zorgvuldig uit de doeken.

De uittocht is überhaupt een uitstekend geschreven boek met veel informatie afkomstig uit overheidsarchieven en interviews met gerepatrieerden en hun nabestaanden in binnen- en buitenland. Want van de 300.000 migranten, die naar Nederland kwamen, vestigden zich na korte tijd ruim 25.000 in de vs en 7.000 in Australië. Bovendien migreerden nog eens 17.000 Indische Nederlanders direct naar Australië zonder de omweg via Nederland. De belevissen van een aantal van deze migranten zijn in zeer sprekende fragmenten vastgelegd, meestal uitvoerige citaten uit interviews. Juist die persoonlijke ontboezemingen maken het boek zo leesbaar.

Maar elk voordeel heeft zijn nadeel om met een bekende Nederlandse sportheld te spreken. De schrijver legt vooral de nadruk op de unieke aspecten van het door hem bestudeerde onderwerp zoals het bestuurlijke kader van de repatriëring en de persoonlijke ervaringen van de migranten. Dat maakt deze studie minder geschikt om de exodus van de Indische Nederlanders te vergelijken met soortgelijke migratiestromen elders. Voor dat doel zijn de economische en demografische aspecten het meest geschikt en die komen duidelijk op de tweede plaats. Het boek maakt nauwelijks melding, laat staan studie van het verband tussen de ontwikkeling van de Indonesische economie en het aanbod van migranten en schrijft de emigratie enkel en alleen toe aan de anti-Nederlandse acties van de Indonesische overheid. Maar kwam een deel van de late emigranten, onder wie de 'spijtoptanten', niet naar Nederland, omdat de economie van het jonge Indonesië minder floreerde dan ze gehoopt hadden, terwijl de Nederlandse economie juist boven verwachting presteerde? Regionale verschillen in het percentage 'spijtoptanten' zouden daarop kunnen wijzen.

Wat meer demografische details hadden evenmin misstaan. De auteur maakt geen melding van de sterfte voor, tijdens en na de oversteek en dat doet vermoeden dat de Indische Nederlanders in dit opzicht niet verschilden van de Franse en Portugese dekolonisiemigranten uit een veel later tijdperk. Dat lijkt in tegenspraak met de informatie dat er in het begin van de repatriatie uit Indië juist veel verzwakte en zieke migranten naar Nederland kwamen. In dezelfde periode stierven er van de 16 miljoen Duitse 'repatrianten' uit de Oostblokstaten misschien maar liefst 4 miljoen!

En nu we toch bij Duitsland zijn: daar kregen de *Vertriebenen* allen een vergoeding voor hun verloren bezit en ook de Franse regering heeft zo'n schadeloosstelling aan de *pieds noirs* uitgekeerd. Willems maakt alleen melding van de betaling van achterstallige salarissen en andere materiële schade ontstaan tijdens de Japanse bezetting. Blijkbaar voelde de Nederlandse regering geen noodzaak om compensatie te geven voor de eigendommen (land, huizen, bedrijven), die de repatrianten moesten achterlaten. Ging Den Haag ervan uit dat de emigranten hun bezit vóór het vertrek van de hand hadden kunnen doen en was die veronderstelling in overeenstemming met de werkelijkheid?

Een apart kapittel vormt de integratie van de migranten uit Indië in de Nederlandse maatschappij. Die lijkt voorbeeldig te zijn verlopen, althans vergeleken met latere groepen immigranten. Kleine verschillen kunnen echter hardnekkig zijn. Week het gemiddeld kindertal van de tweede generatie immigranten nog af van dat van de Nederlanders? En hoe zat het met de kerkelijke gezindte, het stemgedrag, en de schoolkeuze? Integratie is meer dan met een partner uit een andere groep trouwen.

Wim Willems heeft op zeer bekwame wijze het kader geschetst van de komst van de meest succesvolle groep immigranten in het naoorlogse Nederland. Het statistische priegelwerk naar de demografische en economische positie van de Indische Nederlanders kan beginnen.

P.C. Emmer,
Universiteit Leiden

E. Wijnroks, *Handel tussen Rusland en de Nederlanden 1560-1640* (Hilversum: Verloren, 2002) 440 pp. ISBN 90-6550-747-7

In het midden van de zestiende eeuw ontstonden intensieve handelsbetrekkingen tussen Rusland en de Nederlanden. Antwerpse kooplieden mengden zich vanaf 1559 met succes in de voorheen door de Hanze gedomineerde handel op Narva in de Oostzee. Twintig jaar later verlegden de Antwerpenaren hun werkterrein naar het noorden van Rusland waar zij pakhuizen en woningen oprichtten in de handelsnederzetting Archangel aan de monding van de Noordelijke Dwina. Na de val van Antwerpen in 1585 verhuisden de Brabantse Ruslandhandelaren naar Amsterdam waar zij en hun kinderen tientallen jaren de export van edelmetaal, textiel, juwelen en specerijen en de import van landbouw- en bosbouwproducten beheersten.

Over de Antwerpse ondernemers die tussen 1560 en 1640 de Russische handel domineerden schreef Erik Wijnroks een uitermate goed gedocumenteerd boek. *Handel tussen Rusland en de Nederlanden* bevat naast algemene hoofdstukken over de Russisch-Nederlandse betrekkingen zeer nauwkeurige beschrijvingen van het wel en wee van tientallen koopmanfamilies die de handel eerst in Antwerpen en later in Amsterdam organiseerden. Daarnaast biedt Wijnroks veel nieuwe informatie over de omvang en samenstelling van de Russische handel, zoals in zijn fraaie reconstructie van de invoer en uitvoer in 1604 waaruit een handelsvolume van ruim 500.000 gulden blijkt. Zo rijk is de combinatie van gegevens uit Antwerpse, Amsterdamse en Russische bronnen, dat Wijnroks' boek verplichte kost is voor iedereen die zich met de Nederlandse handelsgeschiedenis bezighoudt.

Verhelderend is ook Wijnroks' langtermijn perspectief op de Antwerpse en Amsterdamse Ruslandhandel. Hij maakt niet alleen duidelijk dat de Russische markt al lang voor de bloei van de Republiek deel uitmaakte van de Europese economische ruimte, maar biedt ook inzicht in de wijze waarop kooplieden in Antwerpen erin slaagden de Russische markt te veroveren. Cruciaal voor de Antwerpse expansie waren het delen in de kennis van kooplieden in Lübeck, het ruime aanbod van luxe manufacturen in Antwerpen, de transportdiensten van Hollandse schippers en de samenwerking met Hollandse handelaren gespecialiseerd in Baltische bulkgoederen. Juist vanwege deze vroege interactie met de Noordelijke Nederlanden lag het voor de hand na 1585 de handel in Amsterdam voort te zetten.

Door het gekozen langtermijn perspectief lijkt Wijnroks te ontsnappen aan het nauwende keurslijf van de discussie over de bijzondere bijdrage van Zuid-Nederlandse kooplieden aan de commerciële expansie van Holland na 1585. Het door hem verzamelde materiaal staat immers een veel genuanceerde kijk op continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van de Republiek toe. Juist daarom is het jammer dat Wijnroks zich sterk afzet tegen historici die de nadruk leggen op de interne dynamiek van de Hollandse economie. Nog afgezien van het tamelijk gedateerde onderscheid tussen een Groot- en Klein-Nederlandse traditie (waarbij de schrijver van deze recensie tot zijn overigens niet geringe verbazing in het 'Klein-Nederlandse' kamp terechtkwam), dwingt deze stellingname de auteur boude beweringen te doen die hij onvoldoende kan onderbouwen.

Zo staat de nadruk die Wijnroks legt op de grote kapitaalkracht van Antwerpse kooplieden op gespannen voet met de conclusie dat de Ruslandhandel veel mogelijkheden bood voor jonge kooplieden die carrière wilden maken. Bovendien ontbreekt bewijs voor uitzonderlijke Zuid-Nederlandse rijkdom. Een van Wijnroks' belangrijk-

ste bronnen, het *Kohier van de 20oste penning* uit 1631, toont weliswaar 36 Ruslandhandelaren met vermogens van tenminste 100.000 gulden, maar 16 van deze kooplieden waren van Hollandse komaf. Ook de in Antwerpen opgebouwde handelsnetwerken voor de Amsterdamse handel lijken van beperkt belang gezien Wijnroks' opvatting dat kooplieden eenvoudig nieuwe coalities konden vormen en dat als gevolg hiervan de personele bezetting van de Ruslandhandel in een periode van tien tot vijftien jaar volledig kon veranderen. Opmerkelijk is tenslotte dat de auteur aan het begin van de zeventiende eeuw sociaal-culturele spanningen tussen Brabanders en Hollanders ziet terwijl hij tegelijkertijd constateert dat er na 1610 sprake was van toenadering tussen beide groepen.

Wijnroks' kruistocht tegen de Klein-Nederlanders leidt onnodig af van de schat aan informatie die hij bijeenbracht over de financieringsstrategieën van kooplieden, de bemoeienissen van de Nederlandse en Russische overheid met hun zaken en de problemen die de Ruslandhandelaren ondervonden bij het toezicht op hun buitenlandse agenten. Wijnroks analyseert deze gegevens voornamelijk in het licht van de Ruslandhandel maar ze bieden goede aanknopingspunten voor een confrontatie met de internationale literatuur over de ontwikkeling en organisatie van de vroegmoderne handel in Europa.

Neem bijvoorbeeld de suggestie dat er na 1600 in Rusland in toenemende mate sprake was van een soort vechtkapitalisme. Jonge dienaren van Amsterdamse kooplieden streefden, niet gehinderd door familiale verplichtingen jegens hun principaal, met list en bedrog hun eigen gewin na. Volgens Wijnroks was dit mogelijk door de grote afstand en het ontbreken van effectieve controle door lokale autoriteiten. Onduidelijk is vooralsnog hoe een dergelijke situatie op de lange termijn te handhaven was. Aangezien het in Ruslandhandel niet tot de oprichting van hiërarchische handelscompagnieën kwam, noch tot een betere regulering door de lokale overheid, lijkt het niet onmogelijk dat de Moscoviëhandelaren uiteindelijk toch terug moesten grijpen op familie- en vriendschapsbanden. Wijnroks heeft al het materiaal verzameld dat nodig is om ook deze vragen te beantwoorden.

Oscar Gelderblom

Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2002) 271 pp. ISBN 90-234-1037-8

Historici lijken de laatste jaren driftig op zoek naar sjablonen om de Nederlandse natie van na de jaren zestig te vatten. In zijn boek *Publieke tranen* (2002) karakteriseert Henri Beunders haar als een 'emotiecultuur': de drang om (collectief) uiting te geven aan plezierige en minder plezierige gevoelens zou een einde hebben gemaakt aan de christelijk-burgerlijke moraal van zelfbeheersing en afstandelijkheid. James Kennedy schilderde ons land in zijn studie over euthanasie, *Een weloverwogen dood* (2002), als een 'praatcultuur': sinds de jaren zestig zijn allerlei heikele kwesties bespreekbaar geworden en trachten Nederlanders deze door middel van redelijkheid en consensusvorming te beheersen. De aan het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie verbonden sociologe Jolande Withuis introduceert in haar boek *Erkenning* weer een andere kenschets, die overigens met de hierboven genoemde kwalificaties overlapt. Volgens haar kent de Nederlandse maatschappij sinds pakweg de jaren zeventig een 'klaagcultuur'. Er kwam toen een morele bonus te staan op slachtofferschap. Keer op

keer zetten achtergestelde groepen en hun zaakwaarnemers met succes leed in om erkenning te krijgen en hun belangen en rechten te verwezenlijken. Wie erin slaagde duidelijk te maken door maatschappelijke misstanden in zijn welzijn te zijn aangetast kon in Nederland over het algemeen rekenen op ruime publieke aandacht en hulp van de overheid. De oprekking van het begrip trauma en de introductie van de psychiatrische diagnose post-traumatische stress stoornis spreken in dit opzicht boekdelen, aldus Withuis. Terwijl trauma in de jaren vijftig alleen duidde op een lichamelijke verwonding, kreeg het vanaf de jaren zestig de betekenis van psychische schade, aanvankelijk als gevolg van oorlogservaringen, maar al gauw van de meest uiteenlopende vervelende voorvallen die mensen kunnen treffen, zoals geweld, misdaad, seksueel misbruik, rampen en ongelukken. De klaagcultuur is verbonden geraakt met een claimcultuur: op de golven van emancipatie en mondigheid eisten slachtoffers erkenning, rechten en vooral compensatie.

Voor een deel is de traumacultuur overgewaaid vanuit Amerika, maar deze heeft ook Nederlandse historische wortels, te weten in de wijze waarop in ons land is omgesprongen met de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Dit laatste is het eigenlijke onderwerp van Withuis' boeiende studie. Terwijl zij de recente klaagcultuur in pejorative termen beschrijft, is hier veeleer sprake van een poging om te begrijpen waarom de mentale gevolgen van schokkende oorlogsbelevissen pas decennia na het eind van de Duitse bezetting zijn onderkend. Genuanceerd beschrijft zij de wisselende aandacht voor diverse oorlogsgetroffenen sinds de jaren veertig en probeert zij verklaringen te vinden voor de veranderingen in de waardering van hun ervaringen en al dan niet verdrongen herinneringen.

Direct na de bevrijding wees een aantal psychiaters op de geestelijke schade die overlevenden van concentratiekampen, onderduikers en oorlogsswezen hadden opgelopen. Hun pleidooi voor psychiatrische behandeling werd achter al gauw overstemd door andere geluiden: te veel aandacht en mededogen zou ook 'ziekmakend' kunnen werken en wellicht profiteerschap in de hand werken. Ook vroegen sommige psychiaters zich af of psychische aandoeningen alleen aan de oorlog waren te wijten; wellicht deed blijvende schade zich alleen voor bij degenen die van zichzelf al geestelijk labiel waren. Die veronderstelling sloot aan bij de verdringing van de gevoeligheid voor de verschrikkingen van de oorlog door de bezorgdheid over de schade die de bezetting zou hebben toegebracht aan het morele kaliber van het Nederlandse volk. Het lijden verdween uit de publieke aandacht en oorlogsslachtoffers vonden alleen nog gehoor in de beslotenheid van de spreekkamer van de psychiater.

Pas vanaf het midden van de jaren zestig konden oorlogsslachtoffers op politieke en publieke aandacht rekenen. Psychiaters wezen erop dat joodse overlevenden aan onverwerkte 'trauma's' en aan het 'postconcentratiekampsyndroom' leden, en dat ook verzetsstrijders kampten met psychosomatische klachten. Mede naar aanleiding van het emotionele debat over de mogelijk vervroegde vrijlating van de drie van Breda kwamen er voorzieningen om getroffenen zowel materiële als psychologische ondersteuning te bieden. Psychiaters vroegen ook aandacht voor de psychische problemen van andere oorlogsgetroffenen zoals Indische kampgevangenen, krijgsgevangenen en onderduikers. In de loop van de jaren zeventig en tachtig werd het begrip trauma steeds verder opgerekt en ook van toepassing verklaard op de kinderen van vervolgte en vermoorde joden, van verzetsstrijders en van NSB'ers, kinderen uit de Jappenkampen, burgerslachtoffers, partners van oorlogsgetroffenen, 'bevrijdingskinderen' en derde, vierde en zelfs vijfde generatie-slachtoffers. Niet alleen de belevissen tijdens de oorlog zelf maar ook het

gebrek aan opvang, het publieke stilzwijgen en de miskennis van oorlogsleed in de wederopbouwjaren – die ervoor hadden gezorgd dat de betrokkenen hun traumatische ervaringen hadden moeten verdringen – was uitermate schadelijk geweest voor hun geestelijke welzijn, zo betoogden de psychiaters. Daarom waren de Nederlandse samenleving en overheid medeverantwoordelijk voor hun individuele leed en hadden zij de morele plicht dit te verlichten. Deze argumentatie bleek uitermate effectief in het streven naar maatschappelijke erkenning van de rechten van oorlogsgetroffenen.

Waarom verdween het lijden van oorlogsslachtoffers bijna twintig jaar uit de openbaarheid en kwam het eind jaren zestig weer prominent op de maatschappelijke agenda? Het stilzwijgen had volgens Withuis niet alleen te maken met het op de toekomst gerichte wederopbouwethos en de onwil om te erkennen dat de Nederlandse staat haar burgers niet had kunnen beschermen. Ook van belang was dat de betrokkenen geen eenheid vormden: verschillende groepen hadden uiteenlopende ervaringen en verhalen om die te verwerken, waarbij het zelfbeeld van de ene groep soms ontkenning of bagatellisering van het lijden van de andere met zich meebracht. De hernieuwde aandacht voor de psychische gevolgen van de oorlog verklaart Withuis tegen de achtergrond van ontzuiling, democratisering en psychologisering: praten, begrip, uitwisseling en expressie van gevoelens en het tonen van kwetsbaarheid vormden de nieuwe norm na de flinkheid van de wederopbouw. De psychologiserende blik en de praatcultuur van de jaren zeventig overbruggen de eerdere (politieke) tegenstellingen tussen de verschillende oorlogsgetroffenen, waarvan de scherpe kanten door het verstrijken van de jaren sowieso waren afgesleten, en maakte een nieuwe slachtoffergezamenlijkheid mogelijk.

Wat vooral naar voren komt in Withuis' boek is de cruciale rol die de psychiatrie heeft gespeeld bij de maatschappelijke erkenning van oorlogsleed. Deze was blijkbaar alleen mogelijk in de vorm van een psychiatrische diagnose en ook het uitkeringsstelsel was hierop geënt. Slechts enkelen, met name communistische verzetsstrijders, kritiseerden een dergelijke medicalisering. Zij wensten geen erkenning op grond van een psychische aandoening, maar op basis van hun politieke keuze en hun daden. Was de wijze waarop in ons land met oorlogsgetroffenen werd omgegaan in dit opzicht anders dan in het buitenland? Ido de Haan heeft in zijn studie *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (1997) gesuggereerd dat dit wat betreft de psychiatrische inbreng inderdaad het geval was, zonder daar overigens dieper op in te gaan. Withuis heeft deze vraag jammer genoeg laten liggen, maar ze haalt in dit verband wel een mogelijk betekenisvolle anekdote aan. Een Nederlandse vrouw, die tegen het einde van de oorlog vanuit gevangenschap in Duitsland via het al bevrijde België naar Nederland terugkeerde, werd door onze zuiderburen met veel egards behandeld. Ze kreeg een insigne opgespeld waarop stond dat ze politiek gevangene was geweest, waardoor ze gratis met de tram mocht, mensen voor haar opstonden en ze in restaurants gratis kon eten. In Nederland ontbraken dergelijke blijken van appreciatie volkomen; ze ervoer haar thuiskomst dan ook als een koude douche. In hoeverre dit verhaal symptomatisch is voor de Nederlandse omgang met oorlogsslachtoffers, waarin vooral het gebrek aan politieke waardering opvalt, en of deze vanuit internationaal perspectief een uitzondering vormt, blijft onduidelijk. Voortbouwend op onder meer Withuis' boek zou comparatief onderzoek wellicht nader licht kunnen werpen op deze vraag.

Harry Oosterhuis,
Universiteit Maastricht